

TÜRKLERDE SLAM YET ÖNCES NANÇ S STEMLER - Ö RET LER-D NLER

Prof. Dr. Erman Artun

Türkler; tarihleri boyunca birbirinden farklı birçok dinin veya inanç sisteminin etkisi altında kalmı tır. Orta Asya'daki en eski Türk topluluklarının inanç sistemleri atalar kültü, tabiat kültürleri ve Gök Tanrı kültü olmak üzere üçlü bir din anlayı ndan olu maktadır. Bunlardan atalar kültürünün çe itli eski Türk zümreleri arasında en köklü ve en eski inançlardan birisi oldu u söylenebilir. Atanın öldükten sonra ailesine yardım edece i inancından do an, korku ve saygıyla karı ık bir anlayı tan olu an atalar kültü, Budizm ve Maniheizm gibi yabancı dinlerin yayılmasından sonra da Türkler arasında kuvvetinden bir ey kaybetmeden varlı nı devam ettirmi tir. slamiyet, VII. yüzyılda yayılmaya ba lamı , Türklerin bu yeni dine geçi leri de aynı yüzyılda ba lamı ancak, X. yüzyılda tamamlanmı tır (Turan, 1994:110).

nanç

“ nanç” sözcü üne kaynakların farklı tanımlar yaptı nı görmekteyiz. “ nanç bir eyi güvenle do ru sayma tutumudur. Buna göre, yeterince gerekçesi bulunmayan, kesin olmayan bir eyi do ru sayma, akıl yoluyla genel geçer bir do rulama yapmadan ba kasının tanıklı ı üzerine kurulmu kanıtları, bir ku ku olmaksızın onaylamadır “(Akarsu, 1988:104). “ nanç, bir dü ünçeye ba lı bulunma, Tanrıya, bir dine inanma, iman, birine duyulan güven, itimat, inanma duygusu, inanılan ey, görü ve ö reti”dir (ML, 1971, C.6,:300). Din ve inanç kavramları birbirinden farklıdır. Ayrıca, din denen toplumsal kurum inanç ve tapınma adlı iki bölümden olu ur. Her iki bölümün temelinde de kutsallık ve yasak kavramları yatar (Turan,1994: 84).

1. Totemcilik (Totemizm)

Totemizm kısaca; insanla hayvan ya da bitki gibi do al nesnelere arasında bir akrabalık ili kisi ya da gizemli bir ba bulundu u inancına dayanan dü ünçe ve davranı sistemidir. Genel olarak, totem hayvan ya da bitkiyle topluluk üyesi arasında bir akrabalık ili kisi kurulur. Bu ili ki mitolojiyle de desteklenerek ku aktan ku a a aktarılır. Türklerin kurt neslinden ve kayın a acından geldi i inancı buna bir örnek olarak verilebilir. Böylece bitki ve hayvana aktarılan kutsallık sayesinde, do a, kutsal ve kutsal olmayan olarak ikiye ayrılır.

Kutsal olan kutsal olmayan ayrımı, totem-hayvan ya da totem-bitkinin rast gele tüketilmesinde de kendini gösterir. Bunlar ancak dinsel törenlerde tüketilebilir, bunun dı nda, totem-hayvan ya da totem-bitkiye dokunulmaz. Ata ruhlarının bu bitkilerde ya adı ı inancı aynı zamanda bu bitkilerin törenle tüketilmesi durumunda insanların üstün güç elde edece i inancını da beraberinde getirir.

Totemcili in Orta Asya Türkleri arasında da yerle mi oldu unu gösteren birçok kayıt bulunmaktadır. Bunların ba nda, kimi yaratıkların ya da nesnelere totem olarak kabul edilmi olması gelmektedir. Bir toplulukta totem üç yönden önemlidir: a) Klanın geldi i, türedi i kabul edilen kutsal varlıktır. Klan üyelerinin atası sayılır. b) Klanın adını olu turur. c) Klanın simgesidir (Tezcan, 1996:114).

Jean Paul Roux, totemcili e ili kin görü leri belli noktalarda toplamı tır (Roux, 1970, akt. AVCIO lu, 1995:401-403):

İlk bakı ta, totemcilik gibi görünen her ey, totemcilik de ildir. Örne in; bir hayvan atanın varlı ı, onun totem olmasına yetmez. Zira totemci olmayan topluluklarda da hayvan ata efsanelerine rastlanır. Totemcilikte hayvana tapma yoktur. Totemler tanrı de ildir. Onlara bir dost ve akraba olarak saygı gösterilir.

Kurban konusu yeterince açık de ildir. Bazı ara tırmacılar kurbanı totemcilik ö esi olarak kabul ederken bir kısmı kabul etmez. Bitkiler ve ender olarak cansız eyler (yıldızlar, bulut vs.) totem olabilirse de totem genellikle hayvandır. Totem ili ki kurulan tür ile bu türün çe itli tasvirleridir. Bu tasvirler de kutsaldır ve kutsandır.

Totemle bu akrabalık ili kisi çe itli inançlara yol açar. İnsanlar, kökenini bu totemlere dayandırmak yanında ata ruhlarının bu hayvan ve özellikle bitki totemlerde eyleti inen inanırlar. Totem ile insan arasındaki “akrabalık” çok tartışılır. Bazı bilim adamları akraba olduklarını savunurken (Durkheim, Freud), bazıları buna karşı çıkmaktadır (Davy, Cazeneve). Tümünün birleştirilmesi noktasında ise totem ile insan arasında yakın bir ilişki olduğu vardır. Totemcilik ancak boy örgütlenmesi olan yerde var olabilir. Mauss’ un sözleriyle, “Totemi olmayan boy olabilir; fakat boy olmadan totem olmaz”. Totemin koruyuculuğu karşılıksız değildir. İnsanın ilk yükümlülüğü totem hayvanı öldürmek ve yemekten kaçınmaktır. Yasak yalnızca akraba boyun üyeleri için geçerlidir. Freud bunu totemciliğin çekirdeğini söyler (Roux, 1970, Akt. Avcıoğlu, 1995:401-403).

Aynı toteme bağlı kişiler arasında evlenme yasağı konuyu ilk inceleyen uzmanlarca kesinlikle kabul edilmiştir; fakat sonradan bu tutum değişmiştir. Van Gennep, ilkin bütün gerçek totemcilik biçimlerinde aynı totemin üyeleri arasında evlenme ve bazen de cinsel ilişki yasağı bulunduğunu düşünür. Daha sonra egzogami ve totemciliğin iki özerk kurum olduğunu, biri olmadan ötekini olabileceği ya da her ikisinin sınırlı ölçüde bir araya gelebildiğini ileri sürmüştür (Roux, 1970, Akt. Avcıoğlu, 1995:401-403).

Freud, totemi şu şekilde tanımlamaktadır: “ Totem yenebilen ve zararsız ya da tehlikeli ve korkunç bir hayvan, pek nadir olarak bitki veya (yağmur, su gibi) bir tabiat gücüdür. Totemin bütün bir klanla özel bir ilişki vardır. Totem, her şeyden önce klanın atasıdır. Klanın koruyucusudur. Klan halkına zor durumlarda yol gösterir. Evlatlarını daima tanır ve korur” (Freud, 1971:50).

Totem inancında insan vücudunun bazı kısımları özel bir kutsallık taşımaktadırlar. Örneğin saç ve kan gibi. Totemi olmayan insanlar, tek bir aile ve kan kardeşli sayılırlar. Bu nedenle klan üyelerinden biri, başka bir klan üyesi tarafından öldürülürse onun kanı yerde bırakılmaz. Kan davası gütmek, bütün klan için bir borç sayılmaktadır. Bir başka tabu ise, klan içi evliliklerdir. Klanlardaki kadınlar ve erkekler kardeşli sayılırlar (Tezcan, 1996:115).

Türklerden bir grubun “kurt”u (Gökböri) ata olarak tanıdıkları, Göktürklerin kurttan türedikleri hakkındaki efsanenin Çin kaynaklarına kadar geçtiği bilinmektedir. X. yüzyılda Abbassulları döneminde özel bir görevle Türklerin yaşadığı bölgeleri gezmiş olan Arap bilgini İbnü Fadlan, Başkurt Türklerinden bir kısmının “yılan”a, “balık”a veya “turna”ya tapıklarından söz etmektedir. XI. yüzyılın Arap tarihçilerinden Gardîzi de Kırgızlar içerisinde “inek”e, “kirpi”ye, “saksa an”a ve “ ahin” e hatta güzel ağaçlara tapanların bulunduğunu anlatmaktadır (Turan, 1994:98). Fakat, Türklerde totem inancının olmadığını ileri süreren tarihçiler de bulunmaktadır. Örneğin, İbrahim Kafesoğlu, Türklerde kurdun saygıdeğer bir simge sayıldığını; fakat ona tapılmadığını, ayrıca totemci ailede ana hukukunun hakim olduğunu; oysa Türk ailesinin ataerkil bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştır (Tezcan, 1996:115).

2. Canlılık, Ruhçuluk (Animizm)

İkkel dinler, günümüzden yaklaşık olarak 3.000 yıl önce Bekıtada doğmuştur. Bu dinlerin hemen hemen hepsi “canlılık” formunda görülmektedir. Çünkü, ilkel, hayvanlar, bitkiler, kayalar, dağlar, ırmaklar, yıldızlar gibi çevrelerinde bulunan her şeyin bir “ruh” u olduğunu inanmaktaydılar. Bu inançta göre, ruhun bedene ya da bedeninin bazı bölümlerine bağlı olduğunu inanılır. Ruh canlıdır ve bedeninde indayken de onu etkiler. Ruh, bedeni kesin olarak bırakırsa beden ölür. Ölen kişinin ruhu, yine de cesedine bağlı kalır. Ölen kişi ya ayanları kışkırtıp onlardan öğün almaya çalışabilir. Bunu önlemenin yolu ölen kişinin cesedine özen gösterilmesidir. Ölümler ya amaya devam ederler, saygı isterler. Yiyip içmek isterler. Bu nedenle ölenlerin mezarlarına sevdikleri yiyeceklerle, yağ arken Bekendikleri yollar, araçlar konur. Fakat, ölümlerin dünyası canlıların tersidir. Yeryüzünün gecesi onların gündüzüdür (Tezcan, 1996:115-116). Anadolu’da yağ ayan Alevi Tahtacı Türkmenlerinde günümüzde de süren elbiseyle ve bazı yollarla gömülme inancını sürdürmektedir.

Animizm kısaca; ölenlerin ebediyen dünyadan ayrılmadıkları, bunların ruhlarının cenazenin çevresinde, ağaçlarda, bitkilerde ve giderek tüm doğada dolaştığını ve böylece tüm doğanın canlı olarak algılanmasıdır. Psikolojik olaylarda olduğu gibi hayatla ilgili olayları da düzenleyen bir ruhun yönettiğini inanan sistem.

Canlılığın temel özelliklerinden biri olan büyü ve falın Türkler arasında da uygulandığı bilinmektedir. 921-922 yıllarında Ouzların yanına gitmiş olan bni Fadlan, onların hastalığının kötü ruhların (cin) etkisiyle meydana geldiğine inandıklarını belirtmektedir (Turan, 1994:104).

Eski Türklerde, insan ruhları genellikle "ku" biçiminde dü ünülmüştür. İnsanlara can vermeden önce bu ruhlar, gökte ku olarak yaşarlar. İnsanlar ölünce de göğe uçarlar. slamiyet'ten sonra dahi "sunkar boldı-sungur ku u oldu" denilir. Ebu Müslim ölünce beyaz güvercin olup uçar. Dede Korkut'ta Deli Dumrul, kara kılıcını sıyırıp saldırdığında, Azrail bile güvercin olup pencereden çıkıp gider. Kırgızların Er Tökük destanında bir yigit, "Bu yedi ku benim ruhumdu, benim nefesimdi" demiştir. Diğerk taraftan, Orta Asya'da ruhlar, hayvan ve genellikle de ku biçiminde dü ünülmüştür. aman'ın gökyolculuğunda yardımcı ruhları, ku ya da kanatlı hayvanlar olarak temsil edilmiştir (Avcıoğlu, 1995:345).

Animizmde, ruhlar insanlar arasına karışarak ya onlara şans verir ya da hasta eder. Bu yüzden ölü ruhlarını yatırtmak için onlara adaklar adamak, kurbanlar kesmek, ölmüş atalarının mezarlarına sunularda bulunmak gerekir. Animizme göre ruhlar, öbür dünyada da bu dünyanın benzeri bir hayat sürdürdüğünden, ölen kimsenin e yalarını, zengin ve kudretli ise, esir ve hizmetkarlarını da, ölüyle beraber göndermelidir.

Animizme göre; kişinin vücudunun bir parçası da onun ruhundan bir parçadır. Kişinin gölgesi, sudaki aksi, tasviri de onun ruhunun bir parçasınıdır; çünkü "Tasvir ile gerçek aynıdır." Tek tanrılı dinlerin, özellikle slamiyet'in resim yapılmasını yasaklaması, bu eski inancı ortadan kaldırmaya yönelik bir sonuçtur. İnsan tarafından kullanılan e yalar da yine onun ruhuyla özdedir. Ölümden sonra bunlar yakılarak ya da fakirlere verilerek ruhun tekrar gelerek ya ayanları rahatsız etmesi önlenir.

Animizme göre ölü kutsaldır. Bu yüzden, onun karışısında kutsal olmayan her türlü işi, çalı mayı durdurmak gerekir. Bugün Anadolu'da cenaze haberi alındığında her türlü işi güç bırakılır, ölüm halinde kimi hareketler yapmak, alamak, sızlamak, kadınların saçlarını kesmesi, bedenlerine toprak sürmesi, bazen çok uzun süre konu mayarak yas tutması gereklidir (Hançerlioğlu,1993:37).

Animizme göre; ruhlar, öbür dünyada da bu dünyanın benzeri bir hayat sürdürdüğünden ölünün öbür dünyada başkalarına muhtaç kalmamasını sağlamak gerekir. İnkeller e yaları da insanlar gibi canlı saydıkları için bunların ölmelerini sağlamak için mezara gömer, yakar veya kırarlar. Böylece ölü, öteki dünyaya birlikte götürdüğü e yalarla rahat eder. Ölülerin gömüldüğü ve mistik bir alemde kendilerine barınak edindiği, ölümler dünyasına açılan kapı niteliğindeki mezarın ortaya çıkması ise oldukça eski zamanlara kadar gitmektedir.

3. amanizm

amanizm, büyüye dayalı bir kabile dini olma özelliğindedir. Eberhard, amanizm'in, Türklerdeki varlığından bahseden ilk delilin 519 yılında Cücenlerden kaldığını söylemektedir. Bu tarihte bir kadın amanın, güz mevsiminde ovada çadır kurarak yedi gün oruç tuttuğunu ve dualar ettiğini açıklamaktadır. Seyyah bni Fadlan da Ouzlardaki bazı kurban merasimlerinden ve bunları yöneten ihtiyarlardan söz etmektedir. Ona göre Ouzlar bu ihtiyar amanların sözlerini dinlerler ve ona uygun hareketler yaparlardı (Ocak,1983:34). aman inancına göre evren üç bölümden oluşmaktadır:

a) Gök: Aydınlık olandır. Orada iyilik, güzellik ve mutluluk vardır. Tam anlamıyla bir cennet demektir. 17 kattan oluşmaktadır. En büyük Tanrı/ruh olan Ülgen, eşi ve çocukları ile kendisine başlı iyi ruhlar orada oturur.

b) Yeryüzü: insanların yaşadıkları yerdir.

c) Yeraltı: Karanlık olandır. 14 kattır. Kötülüklerin, bahtsızlıkların, çirkinliklerin hüküm sürdüğü yerdir. Bu nedenle cehennem demektir. Korkunç bir tanrı/ruh olan Erlik, ailesi ve ona başlı kötü ruhlar yeraltında bulunurlar (Turan, 1994:103).

Türk doğacılığının sembolü, amanizm'dir. Ziya Gökalp amanizm'i, eski Türklerin dini dediği, sihre ilkin sistemleri olarak kabul etmiştir. Bu nedenle de Türkler arasındaki amanizm'i

“Toyunizm” olarak adlandırılmı tır. Oysaki Toyunizm, Budizm’dir. A. nan ise, Türk amanizm’inin ba ka toplumlarda görülen amanizm’den farklı ve geli mi oldu unu belirtmektedir (Tezcan, 1996:118).

aman sözcü ü, Mançu-Tunguz dilinden gelmektedir. Tunguzca aman, saman; Mançu dilinde sama’dır. Türk kavimlerinde ise, aman sözcü ü “kam” sözcü üne kar ılık gelmekteydi. amanizm, trans durumuna geçebilme yetene indeki kimselerin, do aüstü varlıklarla ili ki kurarak onların güçlerine sahip olmalarından bu güçleri toplum adına kullanmalarından ve bu amaçla yapılan dinsel-büyüsel pratik ve törenlerden ibarettir (Örnek, 1988:48).

Genellikle bir insanın aman olup olamayaca ı çocuklu unda bazı ruhsal belirtilerle ortaya çıkar. Nioradze, bu belirtileri u ekilde açıklamaktadır; cin, peri, dev görme, sık sık gerçekte en ba dönmeleri, bayılmalar ve gelecekte haber verme yetene i. Ayrıca, bu insanlar, yemeden içmeden kesilirler, insanlar arasına katılmazlar, sinirlidirler, evlerinden kaçıp ormanlara gider, karlar üzerinde yatarlar ve yalnız kaldıklarında cinlerle, perilerle konu urlar (Nioradze, 1954:54, Akt, Örnek, 1988:49).

Eliade’ e göre bir insan, kalıtım yoluyla olabilece i gibi kendi iste i ile de aman olabilir. Bunun için de uzman olan bir amandan uzun süre e itim alması gereklidir (Eliade, 1987, 202.). Örnek ise, amanlı ın babadan o ula geçti i durumlarda genç amanın bilgili ve uzman bir amandan mesle inin teori ve prati i hakkında dersler alarak bu mesle in sırlarını, transa geçme tekniklerini, duaları, ilahileri ve büyüsel formülleri ö rendi ini belirtmi tir (Örnek, 1988:53).

E itim-ö retim süresi ortalama üç, dört yıldır. Bazen bu sürenin be -on yılı buldu u da olur. E itim sonunda adayın aman olu u ço u zaman bir törenle kutlanır. Bu törenin en önemli iki aracı, “şaman giysisi” ve “şaman davulu” dur. Özellikle Kuzey Asya’ da aman giysisinin özel bir görevi vardır. Bu giysi bir kült aracı gibi kullanılmaktadır. Örne in bir amanın giysisi üzerinde ku resminin bulunması, amanın bu ku resmi yardımıyla öte dünyaya uçabilece i ekinde yorumlanmaktadır. aman giysisi di er kültürler gibi kutsaldır. Bu nedenle de herkesin görebilece i ve dokunabilece i yerlere konulmaz. Özellikle kadınların ve küçük çocukların dokunmasının onların güçlerini azaltaca ına inanılmaktadır (Örnek, 1988: 64-66).

Bir di er araç olan davul ise genellikle tahta bir kasna a deri geçirilerek yapılmaktadır. Bu davula, do aüstü kudretlerin, cinlerin buldukları ve e le tikleri bir araç olarak bakılmaktadır. Bazı bölgelerde davulun, aman tarafından bir binek hayvanı gibi gökyüzüne ya da yeraltına yaptı ı yolculuklarda kullanıldı ına inanılmaktadır. Davulların üzerindeki a aç motifleri, “dünya a acı”nı sembolize etmekte, merdiven resmi gökyüzüne çıkmayı kolayla tırmakta, atlar uzun mesafeleri almak için kullanılmakta ve eci bücü cinler ise çe itli i ler görmektedir (Örnek, 1988:66-67).

Uraz, amanların tören sırasında ba larına at kuyru u, yüzlerine maske taktıklarını, elbiselerinde ise ziller ve çingirakların bulundu unu eklemektedir (Uraz, 1994:207).

Boyle, amanların; sihirbazlık yapan, hastaları iyile tiren, gaipten ve gelecekte haber veren, ruhları bedenlerini terk edip tekrar dönen, at üstünde gö e yükselip Tanrıyla konu an, do a güçlerini istedi i gibi yönlendiren, ate in yakıcılı ından etkilenmeyen, ölmü hayvanları kemiklerinden tekrar diriltten, kadın-erkek mü terek ayinler yapan ve tahta kılıçla sava an insanlar olduklarını vurgulamı tır (Boyle, 1974, Akt:Ocak, 1983:95-96).

Günümüzde, Anadolu halk oyunları ile Orta Asya arasında ba kuran birçok ara tırmacı, daha çok “davul” ögesi üzerinde durmu lardır. Gerçekten de davul vuru larının ritm ve tartımının oyuncular arasında sa ladı ı uyum, davul sesinin yumu ak aynı zamanda co ku verici olu u göz önünde tutulursa, bu aletin niçin toplu eylemlerin asal ögesi oldu u konusunda ipuçları verebilir. Bugün ülkemizde hala, dü ün, asker u urlama, futbol maçları gibi, insanların grupça ortak ve uyumlu devinimlerde bulunmaları, co maları ve ses getirmeleri gerekli durumlarda da temel araç olarak “davul” kullanılmaktadır.

amanizm’e ait motiflerin birço una eski Türk topluluklarında da rastlanmaktadır. Örne in, Menakıbu’l Kudsiye’ de Baba İlyas’ın ileri gelen halifelerinden Hacı Mihman’ın hangi hastaya nefesi ererse mutlaka iyile tirdi i ve bu kerametın eyhi tarafından kendisine verildi i anlatılmı tır. Vilayetname-i Otman Baba’da ise, Otman Baba’nın misafir oldu u Musa Be adındaki kimsenin

tekkesinde, civardaki hastaları yanına ça ırdı ı ve onları iyile tirdi i hikaye olunmu tur (Ocak, 1983:100). Di er taraftan, “*gelecektek haber verme motifi*”ne örnek olarak, Hacı Bekta ’ın kendini Sulucakaraöyük’ ten Kır ehir Valisi Nuruddin Caca’ya makamından azledilece ini ve i kence görece ini bildirmesi ve söylediklerinin aynen çıkmasını verebiliriz. “Ruhun bedeni geçici olarak terk etmesi (transmigration) motifi” hakkında ise iki ünlü menkıbe vardır. Bunlardan ilkinine göre, Baba lyas’ın o ullarından Yahya Pa a, istedi i zaman “bir sipahinin atını koyup gitmesi gibi” bedenini terk edip bir süre sonra tekrar dönerdi. Otman Baba ise, zaman zaman tekbir getirip namaza ba ladı ı an, cisminden çıkıp gider, bir süre sonra tekrar cismine girerek rüku ve secde yapardı. “*Göğe yükselip tanrı ile konuşma motifi*” ile de sık sık kar ıla maktayız. Örne in, Â ık Pa a’nın kerametlerini anlatan bir menkıbede, tıpkı Hz. Muhammed’in miracı gibi, Allah katına çıkarak onunla bizzat görü tü ü ve gizli alemleri ba tan ba a seyretti i anlatılmaktadır (Ocak, 1983:100-113).

amanizm inancının içeri i ve sergiledi i doktrine göre; bir din olarak kabul görmezse de din kadar etkili olmu ve uzun yıllar Türklerin ya malarında ve hayatlarında büyük rol oynamı tır. Özellikle Altaylı Türkler uzun yıllar etkisinde kalmı tır. Animizm’in ve natürizm’in kaynaklarından olu an bir zemin üzerinde tutunarak hızla yayılan amanizm’de, bu inancı yayan ve uygulayan ki ilere aman denilmektedir. amanlara göre; insanlarda kendileri için heybetli ve korkutucu olan kötü, iyilik eden iyi ruhlar bulunur. nsnlar ölüp dünyadan ayrıldıktan sonra, o ölen ki ilerın ruhları insanlar arasında dola ır. Onlara musallat olarak, zaman zaman zarar verirler. amanlar zararlı olan ruhları kovmak amacıyla törenler düzenleyip dualar okur.

Toplum arasında büyük güç olan hatta yayıldı ı yerlerde devletin kaderini de i tirebilen amanizm inancında olan Türklerde di er aynı inançta olan millet ve toplumlarda oldu u gibi amanların tanrılarla konu tu una, ruhlarla konu up onların yardımıyla yol göstericilik yaparak akıl ö retti ine, hekimlik yaparak hastalara musallat olan kötü ruhları kovmak için telkin yolu ve yaptı ı çe itli bitkisel ilaçlarla ifa aradı ı görülür. Daha da ilginç ba ına at kuyru u, yüzlerine maske geçirip, ziller ve çingiraklar takılı özel giysileriyle ba ırır, oynar ve davul çalarak dua edip çe itli hareketler yapar. amanizm’de amanlara göre insanların biri kendilerinde di eri de ayrı ama birbirinin aynı olan iki ruhu vardır. Bu e ruh bir hayvan halinde de olabilir ki buna da “Yekil ” denilmektedir. amanizm’de birden fazla tanrı vardır ve bu tanrıların görev ve yetkileri birbirinden ayrıdır. amanizm’de be kutsal unsur vardır. Bunlar; demir, toprak, ate , su ve a aştır. Yine amanlara göre gökler on yedi kat olup bu mekan; aydınlıklar içerisinde cennetler alemi olup burada tanrılar ikamet etmektedir. Yeraltı ise dokuz tabakaya ayrılır ve orada karanlıklar diyarı ve cehennemler bölgesidir. Ölen günahsız bir ki inin ruhunu göklerdeki cennetlere hakim olan iyilik tanrısı Ülgen’e götüren Yayuci ile günahkarları yer altında oturan kötülük tanrısı Erlik Han’a götüren “Körmös” ler vardır. İlk Uygur hanları Kül Bilge ve Moyun Çur birer amanist’tir. 763 yılında Bö ü Hanın amanlı ı bırakıp Mani dinine girmesi ile Uygurlar da dinlerini de i tirdi.

4. Budizm

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıkan Budizm, Hindistan’ın dı nda M.Ö. III. yüzyılda yayılmaya ba lamı ; Orta Asya’ya, Çin’e, 372’den sonra Kore’ye uzanmı ; Tibet’e yerle mesi ancak VIII. yüzyılda olmu tur. Batı Türkistan’da Budizm, Sasanilerin destekledi i Zerdü tülük ve Mani dini kar ısında pek tutunamamı ; Do u Türkistan’ın yerle ik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmi ; Budist külliyeler Çin’e do ru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek, faaliyetlerini asırlarca sürdürmü lerdir. Güneye do ru uzanan kervan yolu üzerinde Hotan ve Miran; kuzeye giden yol boyunca ise Tum uk ve Kuça ehirlisinde, III-IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya ba layan, "Vihara" (Türkçe "Vihar") denilen Budist manastırlarında "Toyin" denilen Budist rahipler, bu dinin propagandalarını yapmı lardır (Esin,1978:59). Budizm Karluklar arasında yayılmı tır.

Türklerin girdi i yabancı dinler arasında onları en çok etkileyen inanç sistemlerinden birisi Hindistan kökenli Budizm’dir. En belirgin özelli i, tapılacak üstün bir varlı a yer vermemesi olan Budizm, her eyin serbestçe incelenmesi, denenmesi esasına dayanan bir ö reti veya felsefe niteli indedir (Turan,1994:104). Temel inancı olan tenasüh (ruh göçü) gere ince canlılar Nirvanaya (ebedi mutluluk) ula ncaya kadar öldükten sonra de i ik kalıplarda birçok kez yeniden dünyaya gelirler (Ocak, 2000:66).

Budizm, yakla ık 2500 yıl önce, bugün Buda olarak bilinen, Prens Siddhata Gotama'nın 35 ya nda bir uyanma ve aydınlanma ya aması ile do mu tur. Gotama, Kuzey Hindistan'da kraliyet ailesinin o lu olarak dünyaya gelmi tir. Fakat zamanla, varlık ve lüksün mutlulu un garantisi olmadı nı anlamı tır. Her eyi bırakıp uzunca bir süre ormanda ya amı tır. Altı yıl boyunca meditaston ve insan mutlulu u üzerine çalı tıktan sonra aydınlanmı tır. Daha sonra 80 ya na kadar Budizm'in ilkelerini ö reterek ya amını sürdürmü tür. Birçok insana göre Budizm, dinin ötesinde bir "felsefe" ve "ya ama biçimi"dir. Bir felsefedir çünkü, sevgi ve umut anlamları ta ır. Budizm, bir taraftan ahlaki ya ama rehberlik ederken bir yandan da, insanın eylem ve dü üncelerinin farkında olmasını ve gerçek mutlulu a ula masını sa lamaktadır (White, 1993:22).

Gotama 10 yıl babasının sarayında kaldıktan sonra 29 ya nda, evli ve bir çocuk babasıyken sarayı terk ederek bir ma araya çekilir ve kendisinin kurdu u Budizm dininin esasları üzerinde çalı ır. Buda ilk yıllarda çok tepki almasına ra men daha sonra kurdu u din, ilgi çeker ve kısa zamanda hızla yayılır. M.Ö 480 yılında seksen ya nda ölen ve elli yıl bu dini yaymak için çalı an Buda'ya Sakyamoni de derler. Halk arasında yaygın olan Brahma dini yersiz ve zararlı bir dindir. Bu din ızdırıp verip, felaket getirdi ini ve ıstırap ve felaketlerden kurtulanı ancak geçici ve fani olan dünya i lerinden el çekmek, dünya varlı ma iltifat etmek, zevklerden kaçınmak, arzularını öldürmek ve do ru olmakla mümkün olacaktır. nsanlar böyle hareket edip; hiç bir cana kıymazsa, kimseye fenalık etmezse, malını almaz, yalan söylemezse, kutsal alemi temsil eden ve sükun ve huzur alemi olan (Nirvana'ya) ula abilirler ki Nirvana bütün arzuları yok etmek içindir.

Türlere özgü bir amanlı nı yaygın oldu u dönemde Göktürk Ka anı To-Po Han'ın Budizm'i kabul etmesinin, bu dinin Türkler arasında da yayılmasına neden olmu tur (Turan, 1994:103).

Budistler Buda'nın vaazlarının Pali-Kanon adlı bir kitapta toplandı na ve 400 yıl kadar sözlü olarak ku aktan ku a a aktarıldı na inanırlar. Budizm'in kutsal kitabı üç sepet anlamına gelen "Tripitaka veya Tipitaka'dır". Bu kitaplarda rahip ve rahibelerle ilgili kurallar, ayin usulleri, beslenme, giyinme, Buda'nın hayatı, konu maları, vaazların yorumu, Budizm felsefesi vb. ayrıntılı bir ekilde anlatılır.

Buda'nın ö retisinin ba lıca özelli i; Buda'nın aydınlanma sonucu bulmu oldu u gerçekleri birer dogma olarak sunacak yerde aydınlanma yöntemini ö retmeyi ve böylelikle yöntemi ö renen kimselerin kendi çabalarıyla bu gerçekleri kendilerinin bulup ya antısal deneyimle do rulamalarını öngörmesi, Budalık yolunu herkese açık tutmasıdır. Buda'nın ya adı ı dönemde Budizm bir din, Buda da bir peygamber de ildi.

Nirvana, Batı'da genelde anla ıldı ı gibi ölümden sonra de il, burada ve u anda gerçekle tirilebilecek bir ruhsal durumdur. tek ve tutkuların yok olması, ıstırapın etkili olmayaca ı bir iç barı a, iç suskunlu a, a kın bir mutlulu a eri mektir. Nirvana'ya eri me iste i de dahil olmak üzere tüm istek ve tutkular bırakılmadan, olanla, gelenle yetinmekten gelen iyimser bir yetingenlik kazanılmadan Nirvana gerçekle tirilemez. Nirvana'yı gerçekle tiren kimse bir yandan da günlük ya amını normal haliyle sürdürür.

Nirvana'ya eri en kimselerin tek farkı, bu zorunlulukların dı nda kalmayı ba arabilmesidir. Eylemlerinde be enilmek, be enilmemek gibi bir güdü etkin olmuyor, yaptı ı i lerden alkı beklemiyor, ba arı ya da kazanç onu fazla sevindirmede i gibi ba arısızlık ya da yitim de fazla üzüyor. Ku kusuz acı da çekiyor ama bunlara bilgece katlanmasını, olayların do al akımına boyun e mesini de biliyor. Beni a nca bütünle bütünle iyor. Yarının getireceklerine kaygısız, ben'in doyumsuzlu undan gelen bütün sorunlara sırtını çevirmi , u ya am nasıl ya anmalıysa öyle ya amaya ba lıyor. Özgürlük, co ku, a kın mutluluk içinde, akıp gitmekte olan ya am ırma ı içindeki yerinin bilincine eri iyor. Gerçe in sözcüklerle kavramlarla de il; ancak ya antıyla kavranabilece ini savunan Budizm sözcüklere, kavramlara tutsak olmak yerine onları tam olarak denetim altına almak istiyor.

Budistlere göre; Mazdaizm'de oldu u gibi ölen insanın cesedi pistir.Toprak kutsal kabul edildi i için ölen ki inin cesedi ya nehre atılır ya vah i hayvanlara verilir veya yakılarak ölenin teninin topra a de erek topra ı kirletmesi önlenir. Hint ve Çinliler de bir Buda'nın yakılan cesedinin külleri yedi memlekete da ıtılırken, Türkler Budizm'i farklı olarak kabul etmi ler ve bilhassa insan ölüsü ve gömülmemesi ile ilgili inançları benimsememi lerdir

5. Zerdü tîlik

Zerdü t (M.Ö. 628-551) tarafından kurulmuş olan Zerdü tîlik İran'ın millî dini olmuştur. Bu dinin kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür (Barthold, 1981: 233).

Türkistan'da yayılmış olan Zerdü tîlik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili oldu. Göktürkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmekteydiler (Ögel,1984:234). Çin motifi olan cennet kuşu, Zerdü tîliye geçti ve onun en önemli sembollerinden biri oldu. Horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolüdür (Ögel,1984:192). Zerdü tîlikteki ateş kültü, İran kültüründe tapınma nesnesidir. Halbuki Türklerde ateş, temizleme aracıdır. Horasan ve Maveraünnehir yöresinde Hazar kıyılarında da Zerdü tîliye giren Türkler bulunmaktaydı (Barthold,1975:54).

6. Manihaizm

Mani dini, Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Hıristiyanlık bağıta olmak üzere; Mazdaizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden birçok unsurları içine almakta, bu açıdan da senkretik bir karakter taşımaktadır. Mani dini, iki prensip; iyi-kötü, karanlık-aydınlık, nur-zulmet üzerine kurulmuş olup, buna göre ya da isimiz dünya iyi ve kötü unsurların birleşiminden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliğe, cesedi ise kötülüğe temsil etmektedir. Mani dininin yayılması, Soğdularla olmuştur. Mani dini Uygurlar vasıtasıyla Çin'den Yukarı Asya'ya geri dönmüştür. Böğü Kağan'ın yardımıyla 763'ten itibaren Uygurların resmi dini Manihaizm oldu (Güngör, 2002, C.3:272).

Hindistan ve Çin'le olduğu gibi Orta Asya'nın çok eskilerinden beri İran'la da münasebeti olması nedeniyle Türkler, bu kültürün dinlerinden de etkilenmişlerdir. Türkler arasında geniş bir taraftar kitlesi elde eden bu İran dinleri Zerdü tîlik, Mazdeizm ile Orta Doğu'nun çeşitli eski inançlarından, kısmen de Uzak Doğu dinlerinden oluşan Zerdü tîliye tepki olarak ortaya çıkan Manihaizm'dir (Ocak,2000:66).

Göktürklerin Budizm'i kabul etmelerinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, 763'te Uygur Kağanı Böğü'nün (760-780) Mani dinine girmesi üzerine bu din Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Yayıncısından itibaren Manihaizm adını alan bu dinde, maddeyi ve ruhu esas alan bir ikilik öngörülmüştür. Ana düğnesi iyilik ve kötülük arasındaki zıtlıktır. iyilik aynı zamanda ışık ve ruh; kötülük de karanlık ve beden demektir. Evren iyilik ve kötülüğün, insan ise ruh ve bedenın karışımıdır. İnsanlar, "aşk, inanç, yetkinlik, sabır ve hikmet" gibi beşerî erdem ile kötülüğe karşı durabilirlerdi. Işığın gönderen güneş ve aya dua etmek ve oruç tutmak da yapılan ibadetler arasında idi (Turan, 1994:105).

Türkler ve Semavi Dinler

Türkler İslâmîyet'i kabul etmeden önce Orta Asya'daki tarihleri boyunca, Çin ve İran olmak üzere iki büyük kültür dairesinin etkisi altında kalmışlar, dolaylı da olsa Hindistan kültüründen etkilenmişler ve belirli çevrelerle sınırlı olmasına rağmen Yahudi ve Hristiyan kültürü ile ilikide bulunmuşlardır. Türkler Orta Asya'daki kendi kültürleri özünde varlığını korumuş, ancak belirli ölçüde İslâmîyet ile beslenmiştir. Bağıta Oğuzlar olmak üzere X. yüzyılda kitleler halinde İslâm dinini kabul etmeye başlayan çeşitli Türk zümreleri, bu yeni ve tamamen farklı içerikteki dinin kültür çevresine dahil olmuşlardır. Yalnız Türkler İslâm kültürünü, kendi öz kültürleriyle yorulmuş İran ve Çin kültürünün etkilerini almış olarak benimsemişlerdir (Ocak, 2000:84).

Türkler, yukarıda da isimiz bu inanç sistemlerinin yanında semavî dinlerin de etkisi altında kalmıştır. Bu dinlerden Yahudiliği kabul eden tek Türk halkı Hazarlardır. Yahudiliği benimseyen Hazarların bir kısmı eski İslâmîyet'i korumuş, çok az bir kısmı da Hristiyanlığı seçmiştir. Orta Asya Türkleri, daha Göktürkler döneminde Hristiyanlık ile tanışmışlardır. Türkler, de İslâmîyetle çevrelerinde karşılaştıkları dinlerden bir çoğuna girdikleri halde bunlar arasında en sürekli olanı ve ulusal kültürü en çok etkileyeni İslâmîyet olmuştur (Turan,1994:105).

1. Musevilik

Hazarlar, 740 tarihinde Musevîli i kabul etmi lerdir. Musevîlik Hazarların arasında, hakan ve çevresi veya en çok yönetici ve aristokrat zümreyle sınırlı kalmı tır. Musevîlik, Türklerin arası

Çuvalar, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Ortodoks Hıristiyanlığına girdiler. Hakaslar Katolik Ortodoks'tur. Yakutlar Hıristiyan'dır. Irak'ta, özellikle Kerkük'te, Müslüman Türkmenlerin yanı sıra bir Katolik Türkmen cemaati de mevcuttur. Türkçe konuşan, ibadetlerini Türkçe yapan ve ilahilerini Türkçe söyleyen bu Türkmen Katolik cemaatin nüfusu, otuz bin civarındadır (Hacaloğlu, 1995:150).

Türklerin, Hıristiyanlığın etkisi altına girmelerinin en büyük nedeni, o dönemde Bizans imparatorluğu ile sıkı bir ticaret ilişkisine sahip olmalarıdır. Genel olarak Hıristiyan olan Türkleri üç grupta toplamak mümkündür,

- a) Kişilere ya da küçük gruplar halinde Hıristiyanlığına geçen Türkler,
- b) Din ile birlikte kültürlerini de kökünden değiştirenler,
- c) Hıristiyan olmakla birlikte dil ve kültürlerinin birçok özelliklerini koruyanlar (Turan, 1994: 106).

B) SLAM YET ÖNCESİ NANÇSİ STEMLER NE BAĞLI KÜLTÜRLER

1. Put-Fetihler (Totemler, Tözler-Ongunlar)

Çinde büyüsel gücün ya da cinin bulunduğu inanan tabii, boynuz, pençe, post, deri, bez parçası, figür vb. gibi objelerden yararlanmak amacıyla yapılan çeşitli pratiklere "*fetihizm*", söz konusu objelere de "*fetiş*" denir. Sözcüğün kökeni Portekizce "*feiticho*" dan gelmektedir ve büyü, yapma şey, etkileyici güç anlamlarını taşımaktadır (Örnek, 1988:46).

Batı Afrika'nın dışında, en çok Kuzey Asya'da görülen bu inançta göre bazı fetihler, hastaların iyileşmesine yardım ederlerken bazıları da kötülük getirirler. En ünlü fetihler çivili fetihlerdir. Farklı malzemelerden yapılan bir figürün her yanına çivi çakılır. Fetihlerin üzerine çivi çakılması farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Hastanın neresi ağrıyorsa fetih in orasına çivi çakarak benzeşmeye dayalı analogi büyü uygulama, fetih içindeki cinin ondan istenileni hatırlatma, fetih güzelleştirme gibi (Örnek, 1988:46). Uraz, nazar değesinin diyetinin takılmasını, evlere diken ve sarımsak asılmasını, baş ağrısının dökülmesini, siyah tavuk kanı ile muska yazılması, deve sidi içirilerek büyü yapılması vb. olayları fetih izminin biraz değişikliği ve ramı pratikleri olarak yorumlamaktadır (Uraz, 1994:205).

Türklerde her boyun bir kutsal hayvanı olduğu ve buna "*ongun-töz*" denildiği bilinmektedir. Ongun'un oğullarından her birinin kendisine bağlı Türk boylarınca birer ongunu olduğu kaynaklarca da kabul edilmektedir. Bu boyların ongunları avcı kuşlardır. Yalnızca Baş Han'ın ongunu üç kuş ile gösterilmektedir. Ongun sayılan hayvanlara büyük saygı gösterilmekte, eti yenilmemekte, ok atılmamakta ve incitilmemektedir. Moğollar ve bir kısım Türklerin, keçeden tanrı resimleri yaptıkları bunlara ongun dedikleri, bu resimleri evlerinin duvarına astıkları, önlerinde ibadet ettikleri ve ağızlarına yemeklerinin ilk lokmasını koydukları dikkat çekicidir. Uraz, totem ile ongun arasındaki farkın, boyların totemlerinin adını aldığı ve o boy içinde birbirleriyle evlenmediklerini, ongun için bu şartın olmadığı biçiminde özetlemektedir (Uraz, 1994:203).

Ongun ya da töz veya tözler Türklerde genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap vd. gibi zoomorf şekiller altında tasavvur edilmiş olup, "tilik", "kozan", "aba", "büyük", "tiyin" gibi isimlerle anılırdı. Türklerde, yıldızlarla ilgili tasavvurlara bağlı olarak, hayvanlarla temsil edilmeleri suretiyle, 12 Hayvanlı Türk Takvimi oluşmuştur. Bu hayvanlar sıçan (fare), ud (inek), pars, tavuğan (tavşan), it (köpek) ve tonguz (domuz)dur (Turan,1994:25).

Türklerde atalar kültü problemi bizi tözler konusunda men e efsanesine götürmektedir. Gumilev, Türklerde atalar kültürünün en büyük delili olarak Bozkurta duyulan saygıyı göstermekte; hattâ bütün Türk hükümdarlarının kendilerini Asine=Asena soyuna ba lamak istemelerini bunun en büyük delili olarak görmektedir (Gumilev,1999:122). Göktürkler, kurt men e efsanesine ba lı olarak, büyük dinî törenlerini, demircilikte u ra tıkları Altay da larının bir vadisinde, beylerin ve asillerin katılımıyla yapıyorlardı.

Atalar kültü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapılp saklandı na dair kayıtlar vardır. Gerçekten de, Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın a acı kabu undan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar “töz” Yakutlar “tangara” diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, önemli bir yolculu a veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, a ızlarına ya sürülürdü. Mo olların “ongon” adını verdikleri tös veya töz kelimesi anlam itibariyle “asil, menşe, kök” demek olup, Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de kelime aynı anlamı ifade etmektedir. Bu sembollere tös veya töz denmesi ise, onların ataların ruhunun hatırası olarak yapıldı nı göstermektedir. Altaylı Türklerin bunlar hakkında “bu babamın tözü”, “şu anamın tözü”, gibi ifadelere yer verdikleri bilinmektedir. Ayrıca büyük ve ünlü kamların ruhlarına izafe edilen tözler de vardır (Güngör, 2002, C.3: 264).

Çin kaynakları, tözleri Göktürklerdeki “tanrıların tasvirleri” ekinde bildirmekte, bazı ara tırmacılar tözlerin put-feti ler olduklarını bildirir. 13. yüzyılda Budist Uygurların tapına nda rastlanan tözler Uygurların onları tanrıların tasvirleri olarak de il; fakat ölen yakınlarını temsilen ve onların anısına yaptıklarını ve tapınaklarda sakladıklarını göstermektedir. Ebu'l-Gazî Bahadır Han'ın, tözlerle ilgili olarak, “Bir kimsenin yakını öldü ünde onun suretini (kugurcak) yapar ve evinde saklardı.” ekindeki ifadesi de tözlerin ölen yakınları veya ataları temsil etti ini göstermektedir (Güngör, 2002, C.3: 264).

2. Kült

Kült, yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara kar ı gösterilen saygı ve onlara tapınma anlamına gelmektedir. Bu saygı ve tapını , duayı, kurbanı, dinsel tören olan belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, ma aralar ve nehirler kült olarak kullanılmı tır. Kültü uygulayan, toplulu u yöneten bir ba kan vardır. Kültün uygulandı ı bayram ve tören için belli zamanlar seçilmekte, kült araçları bulundurulmaktadır (Tezcan, 1996: 120).

Bir ba ka görü e göre, bir kültürün varlı ndan söz edebilmek için u üç artın varlı ı gereklidir;

- a. Külte konu olabilecek bir nesne ve ki inin varlı ı,
- b. Bu nesne ya da ahıstan insana zarar gelebilece ine ili in inancın varlı ı,
- c. Bu inancın sonucu olarak faydayı sa layabilecek, zararı uzakla tılabilecek ziyaretler, adaklar, kurbanlar vb. uygulamaların varlı ı (Ocak, 2000:113).

3. Atalar Kültü

Atalar kültü, ölmü ataları tazim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdetidir. Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabilece i inancı, onlara kar ı duyulan minnet duygusu, atalar kültürünün temelini olu turmaktadır. Bununla birlikte, atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıde er olanlar buna eri mektedirler. Bu anlamda "ölüler kültü" ile atalar kültürünü de birbirinden ayırt etmek gerekmektedir (Güngör, 2002, C.3: 264).

Bu inanca göre, ataların, öldükten sonra da ruhlarının ya adı na ve toplumla ili kilerini koparmadıklarına inanılır. Yine bu inanı a göre, insan ölümle bedenini kaybetmekte fakat benli i daha do rusu manevi varlı ı yeryüzünde kalmakta, geride bıraktı ı kimselerin hayatlarını etkileyebilmektedir. Onlara göre; ölüm hayatın biti i de ildir. Böyle bir inançtan çıkı bulan atalar kültüründe, ancak belli ki iler özellikle kabile atası, ünlü sava çılar, din adamları vb. gibi ki iler tapınılmaya, kurban ve duaya hak kazanmaktadır. Bu insanları ötekilerden ayıran insanüstü yetenekleri ölümlemlerinden sonra kaybolmamaktadır. Birtakım mistik güçlerle dolu bulunan bu gibi kimselerin

gönüllerini hoş tutmak, anılarını tazelemek, kurban ve adaklarla anmak yoluyla bitkilerin, hayvanların çoğalmasını sağlamak mümkündür. Bu amaçla ataların figür ve maskeleri yapılmakta, adlarına bayram ve törenler düzenlenmektedir. Diğer taraftan atalar, dinsel ve toplumsal buyrukların, gelenek ve göreneklerin koruyucuları olarak kabul edilirler. Bunların yerine getirilmesi onları

Türkler yüce ve soyut bir Tanrı anlayışına erişimi olmakla birlikte, ba langıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Orhun Kitabeleri'nde "üze kök tengri" terkinde Tanrı aynı zamanda gök anlamını da korumaktaydı. Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği düşünülebilir (Güngör, 2002, C.3: 262).

Hun, Göktürk ve Moğol devletlerinde en büyük tanrı, Gök Tanrı'dır. Gök Tanrı, gökteki bütün yıldızları, ayı ve güneşi kapsayan nesnel bir varlıktır. Kat kat olan semada ya ayan Gök Tanrı, insanlardan farklı düşünülmez. İnsanlar gibi onlar da yer, içer, e lenir. Altaylıların, gökte altın tahta oturan tanrısı Ülgen'in göğün farklı katlarında oturan oğulları, kızları ve yardımcıları vardır. Göksel cisimlerin tümü Gök Tanrıdır. Fakat onu oluşturan güneş, ay gibi cisimler de farklı birer tanrı olarak düşünülür. Örneğin, Hun hükümdarı her sabah çadırından çıkarak güneşe, geceleri ise aya tapardı. Yakutlara göre, iki kardeş olan Ay ve Güneş tanrılarıdır (Avcıoğlu, 1995:352-353).

Gök Tanrı kültürünün hemen hemen tüm Orta Asya toplumlarında çok köklü bir inanç olması nedeni ile İslam sonrası dönemde de etkisinin sürdüğünü görmekteyiz. İslamiyete geçiş belli bir oranda kolaylaştırdığı söylenen bu kültürün, bazı İslami metinlerde örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, Dede Korkut Kitabı bunun en tipik örneklerindedir (Ocak, 1983:32).

Gök Tanrı yanı sıra ikincil tanrılar da bulunmaktadır. Gök Tanrı insanın ve hayvanın tek tanrısı değildir. Örneğin, Yakutların Ayısıt adını taşıyan tanrısı tüm özellikleri ile bereket tanrıçası niteliği taşımaktadır. Ayısıt, genç anaları, yavrularını ve aynı durumda olan hayvanları ve onların yavrularını korur. Göktürlere göre, üstte tanrı, altta yer buyurduğu için Türk budunu zenginleştirmiştir. Böylece, gök ve yer tanrılarının bir çifti olduğu anlaşılmaktadır. Göktürklerin yer tanrısı, Moğollarda Etügen adını alır. Tanrıçadan, kadınları, oğulları, hayvanları ve hububatı koruması, sürüleri ve ürünleri çoğaltması beklenir. Yer tanrıçası ise, Yakutlarda, bitkilerin büyümesini ve yavruların doğuşunu cesaretlendirir (Avcıoğlu, 1995:354).

5. Tabiat Kültürleri

Türk ve Moğol boylarında oba kültürü çok yaygındır. Oba steplerde toprak, dağ geçitlerinde tarım alanlarından meydana getirilen suni tepeler (höyük) dir. Bu obalar, steplerde kutsal dağ ve tepe yerini tutarlar. Her oba, boyun tapınağı olur. Burada kurban kesilir, dini törenler yapılır. Oba yanından geçen her yolcu atının kılından veya elindeki paçavralardan bir parçayı adak olarak bırakır (Özkan, 1995: 61).

Dağlar ve tepeler, tarihin bilinen en eski devirlerinden beri, yükseklikleri, gökyüzüne yakınlıkları dolayısıyla insanların gözünde ululuk, yücelik ve ilahilik sembolü kabul edilmiştir. Bu nedenle de insan üstü varlıkların, ilahların mekanı olarak düşünülür. Yunanlıların Olimpos'u, Eski Türklerin Ötüken'i, İslam ülkeleri mitolojilerinin vazgeçilmez Kafdağı, akla gelen ilk örneklerdir (Ocak, 1983:70-71).

Dağlar sadece, içinde varolduğuna inanılan kuvvetli ruhtan dolayı kutlu sayılmamış, yer altı ve yer üstü unsurları, büyüklüğüyle birleştiren mitolojik bir varlık olarak da algılanmıştır. Dünyanın oluşumuna ilişkin anlatılarda, evren, dünya yaratılırken gök, yer ve yer altı (yani tanrılar, insanlar ve ölümler) birleşir. Bunları bir araya getiren merkez konumdaki dağ, ağaç, sarmaşık, merdiven birer temel direk, merkez ve kökenin simgesi olarak kutsallaştırılmaktadır (Eliade, 1992:1-46, Akt. Kaya, 2001:203).

Dağların dualarında özellikle dağlardan söz edilirken dağın ruhu ile somut bir varlık olarak kendisini ayırt etmek mümkün değildir. Bazı dağlar belirli kabilelerin "töz"ü sayılırlar. Böylece, belli bir kabilenin menşei belli bir dağla bağlantılı olur. 12. yüzyılda Moğollar, dağları inanç sistemlerinin oldukça önemli bir parçası olarak görmüşlerdir. Temuçin (Cengiz Han), gençliğinde Merkitler'in bir baskını sırasında Burkhan Haldun Dağı'na sığınmış ve bu dağın yardımıyla kurtulmuş olduğunu ekilde anlatmıştır: "Haldun Burkhan'ın yardımıyla bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu. Burkhan Haldun'a her sabah tapmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin". Temuçin bu sözlerle kulağını boynuna ve külahını koynuna asarak güneşe dönmüş ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etmiştir (Özkan, 1995:45).

Di er taraftan, Bekta i Menkıbelerinde de da ve tepe kùltünden söz eden bazı örnekler bulmaktayız. Örne in, Menakıb-ı Hacı Bekta i Veli'de sürekli olarak bir Arafat da ndan söz edilmektedir. Vilayetname-i Hacım Sultan'ın da, Hacım'ın daima yüksek tepeler üzerinde günlerce yemeden içmeden ibadette bulundu u belirtilmektedir. Orta Asya'da eski Türklerin ya adıkları çe itli bölgelerde da kùltüne mutlaka rastlandı ı gör÷lmektedir. Buradaki da ların ço u Türkçe, “mübarek”, “büyük ata”, “büyük hakan” anlamlarına gelen Han Tanrı, Buzta Ata, Bayın Ula vb. adlar ta ırmaktadır. VII. yüzyılda Göktürkler dahil bütün Türk boyları ünlü Ötüken adındaki ormanlı da ı kutsal tanımaktadırlar. Bunların dı nda, Göktürklerin, “ duk Ba ” ve “Tamag duk” adında iki mukaddes da ı vardı ki, duk Yer-su adıyla tanınmakta idiler (nan, 1995:74).

Yapılan çalı malar, da ve tepe kùltünün XIII. yüzyılda Mo ollarda bile mevcut oldu unu ortaya çıkartmı tır. Ayrıca, da ve tepe kùltü Altaylılarda da dikkati çekmektedir. Altaylılar, her da ın kendi ayrı ruhları oldu una inanmakta idiler. Onlara göre bu da ruhları insanlara hem iyilik hem de kötülük yapabilirlerdi (nan, 1995:74).

Anadolu'da özellikle Bekta i ve Kızılba toplumlarında da kùltüne ili kin örneklerle sıklıkla rastlanmaktadır. Hacıbekta 'taki Arafat da ndan ba ka Kırıkkale yakınlarındaki Hasanzedede Köyü'nün yakınlarında bulunan Denek da ı bunlardan birisidir. Orta Asya Türklerinde oldu u gibi Kızılba lar da bu da lara esrar dolu yerler ve kutsal mekanlar olarak bakmaktadırlar. Do u Anadolu'da da kùltü önemli bir yere sahiptir. Bingöl Da ları üzerindeki Ka kar Tepesi kutsal sayılmaktadır. Eski Türklerdeki da ve tepe kùltüyle ilgili motifler, sadece Bekta i menkıbelerinde de il slamî devirde kaleme alınan önemli metinlerde de vardır. Örne in, Dede Korkut Kitabında kahramanlar sıkı tıkları zaman adeta canlı bir varlı a seslenirmiş çesine da lara seslenmiş lerdir. Â ık Kerem, Â ık Garip vb. halk destanlarında, da lara hitap eden sesleniş ler vardır. Köro lu sefere çıkaca ı zaman da ba larına bakar ya da sefer sırasında geçit vermeyen bir da la kar ıla tı nda tepedeki evliyaya yalvarır ancak da o zaman geçit verirdi (Boratav,1988:88).

Ta ve kaya kùltüne ait motifleri içeren tek menkıbe, Menakıb-ı Hacı Bekta -ı Veli'dir. Buradaki menkıbelerin birinde anlatıldı ına göre, Hacı Bekta 'ın evliyadan oldu una inanmayan biri, elindeki bıçakla oradaki bir kayayı kesmesini ister. Hacı Bekta da bıçakla kayayı ikiye böler. Adam bunu görünce kendisine mürit olur. Bu kerametın delili olan kayalar tekkeye kaldırılır ve gelip geçenler tarafından saygıyla ziyaret edilir. Bir ba ka menkıbede, aslana binip yılanı kamçılıyarak Hacı Bekta 'ın ziyarete gelen Seyyid Mahmud Hayrani' ye kar ı Hacı Bekta 'ın, kızıl bir kayaya binerek kar ılamaya çıktı ı ve kayayı uzunca bir süre yürüttü ü hikaye edilir. Bekta iler ve Kızılba larca, bugün türbeye 350 m. uzaklıkta bulunan bu kayanın gerçekten yürüdü üne inanılır (Ocak, 1983:78).

Orta Asya'da slam öncesi devirde Türklerde bazı ta ve kayaların kutlu sayıldıklarına ili kin pek çok veri bulunmaktadır. Uygurların ünlü Kut Da ı efsanesi bunun güzel bir örne ini olu turmaktadır. Bu efsanede, Uygur ülkesinin refahının Kut da ı adıyla iri bir ye im kayasına ba lı oldu u bu kaya sayesinde ülkenin ve halkın felaketten uzak bir hayat sürdü ü anlatılmaktadır. Bunu ö renen Çinliler, Uygur ka anının o luna imparatorun kızını verme kar ılı nda kayayı isterler. Halkın kar ı koymasına ra men ka an teklifi kabul eder. Çinliler kayayı parçalayarak onu ülkelerine götürürler. Fakat, kayanın gitmesiyle kıtlık ba lar ve sonunda Uygurlar göç etmek zorunda kalırlar (Ocak, 1983:79).

Orman kùltü ilkel toplulukların orman ürünleriyle, avcılıkla geçindikleri dönemin kalıntısıdır. Ötüken ormanlarının (Ötüken Yı) Göktürkler ve Uygurlarla birlikte dönemin bütün Türkler tarafından kutsal sayıldı ını biliyoruz. Zamanla hayat ko ulları ve dini inançları de i mesine ra men pek çok ulus orman kùltünü yeni dinlerine de sokmuş lardır. Orman ruhlarına her avcı kurban sunabilir. Sunma i lemi sırasında kamın aracılı ına ihtiyaç yoktur. Gör÷lüyor ki, orman kùltü en eski devrin i bölümünün amanları dahi yaratmadı ı dönemin kalıntısıdır (Hassan, 1986: 111).

A aç, yerin dibine dalan kökleri, gö e do ru dik bir biçimde yükselen gövdesi ve gökyüzüne da ılan dal, budak ve yapraklarıyla oldu u kadar, mevsimden mevsime kendini yenilemesi ve daha pek çok özelli iyle de eski ça lardan beri insanlı ın dikkatini çekmiş tir. Bununla birlikte a aç, daima hayatın ve ebedili in de timsali olarak benimsenmiş tir (Eliade, 1975:231). Eliade di er tabiat

kültlerinde oldu u gibi a aç kültüründe de a acın maddi varlı ının de il, özelliklerinin ve temsil etti i gücün kült konusu oldu unu belirtmi tir. Di er taraftan, insanın küçük bir filizden gün geçtikçe büyüye en ve sonunda bir nedenden dolayı çürüyen a açla, kendi ya amı arasında da paralellik kurdu unu vurgulamı tır (Eliade, 1975:23).

Do a güçlerine inanç çerçevesinde da kültürünün ya ı sıra "orman ve a aç kültü" de önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekte orman kültü, ormanda ya ayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara özgüdür. Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmü tür. Bazı ara tırmacılar, Türklerin inançlarının temelinde bozkır kültürünün hakim oldu unu dü ünmektedirler. Türklerde Kutsal Ötüken Da ı ormanla kaplıdır ve "Ötüken Yı " (Ötüken Ormanı), Göktürkler ve Uygurlarca kutsal bilinmektedir. slam Öncesi Türklerdeki a aç kültürünün ilk ortaya çıkı bölgesi olarak da lık Ötüken oldu u tahmin etmektedir. Hunlar, her yıl yaz bitiminde mÖtüken'de yer alan, Lung-Ch'eng (Ejder ehri) denilen ba kentlerinde yaptıkları yer ayini, ehri'nin yakınındadır (Güngör, 2002, C.3: 262).

Dede Korkut, er olsun avrat olsun herkesin a acı saydı ını ve çekindi ini belirtmi tir. Orta Asya'da bin ya ında, be kollu büyük gövdeli bir a acın bölgede en saygın ey oldu unu belirtmi tir (Avcıo lu, 1995:359). ncelenen örnekler, her a acın ya da aynı a acın her yerde kült konusu olmadı ını, hatta sıklıkla, çam, kayın ve çınar benzeri meyvesiz ve ulu a açların kült olarak kabul edildi i üzerinde yo unla maktadır (Ocak, 1983:84).Dede Korkut' ta Kazan'ın o lu Uru a aç ile söyle irken,

"Başımı alıp bakacak olsam başsız ağaç,

Dibini alıp bakacak olsam dipsiz ağaç".

diyerek, a acın yeraltında ve yerüstünde sonsuza ula tı ını vurgular (Avcıo lu, 1995:360). A aç kültü Uygurlarda farklı bir yönü de ortaya koym ır. Bunlarda a acın insan soyu ile ilgisine dair inancın varlı ını ünlü men e efsanesinden anlamaktayız. Cüveyni'nin kaydetti i bu efsaneye göre, Uygurlar Karakurum'da Tu la ve Selenka nehirlerinin birle ti i yerde bulunan fusuk ve naj (fıstık ve çam fıstı ı) a açları arasına gökten inen ı ıktan türediklerine, daha do rusu atalarının bu ı ı in o a açları gebe bırakas ı sonucu dünyaya geldiklerine inanıyorlardı (Cüveyni, Akt, Ocak, 1983:85-86).

Radloff, nan ve Roux, a a ı yukarı bütün Altaylı kavimlerde en çok çam ve kayın a açlarının kült olarak kabul edildi ini, bunları çınar ve servi a açlarının takip etti ini belirtirken bu a açlara yapılan duaların slamiyet sonrasında da devam etti ini vurgulamı larıdır. Bu dualardan dikkate de er biri u ekildedir;

Altın yapraklı boz kayın,

Sekiz gölgeli mukaddes kayın,

Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın,

Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı,

Ak kuzu kurban ediyorum (nan,1995:87).

Anadolu sahası, a aç kültürünün Müslüman Türklerdeki en ilgi çekici örneklerinin ortaya çıktığı yerlerden biri olarak görülmektedir. Bu kültürün, Sünni kesimde de olmakla beraber daha çok Alevi zümelerde yer buldu u söylenebilir. Bu kült resmevraklara bile girm ır. Memduh Pa a adında bir Osmanlı valisinin II.Abdülhamd'e yollad ı ı bir raporda, Kızılba ların büyük a açlara oldukça saygı gösterdikleri ve sık sık ziyarette buldukları belirtilmektedir (apolyo, Akt. Ocak, 1983:89).

A aç kültü, Kızılba toplulukları içinde daha çok Tahtacılar ve Yörüklerde yayılmıştır. Tahtacılar, geçimlerini a aç kesmekle sa lamaktadırlar. Bununla birlikte, onların a açlara büyük saygı ve ba lılıkları vardır. Muharrem ayında a aç kesmasakt ır. Hafta içinde ise, Salı günleri a aç kesilmez. Yeniden i e ba layacakları zaman, a açlara dualar okunur. Tahtacılar en çok, sarıçam, ladin, köknar ve ardıcı; Yörükler ise, kara dut , çınar ve katran a acını kutlu sayarlar ve hepside tek a açları kült olarak kabul ederler (Roux, 1962, Akt, Ocak, 1983:89).

Türk mitolojisinde hem ana hem de ata rolünü üstlenen ağaçlarla ilgili anlatılara rastlanmaktadır. Örneğin, Ouz Kaan'ın Dağ, Deniz ve Gök adlı oğulları bir ağaç kovuğunda bulduğunu ikinci karısından değildir. Diğer taraftan, Manas Destanı'nda ve Yakut kadınları arasında çocuk veren elma ağacı motifi dikkat çekicidir. Türk mitolojisinde boy ve aile ağacı, evi ve aileyi koruyan ağaç ruhu inanışlarına da rastlanmaktadır (Ögel, 1995:423-464).

Yazılı edebiyat gözden geçirilirse, bu kültürün de slami bir kılı ağacı bürünmüş olduğu görülür. Hz. Musa'nın asası, Kabe'nin emişi, Tuba ağacı ve Hz. Muhammed'in altında biat aldığı Rıdvan ağacı vb. slami gelenekteki bir takım öğeler dikkat çekmektedir. Pir Sultan Abdal'ın bu dizeleri iyi bir örnek olur turmaktadır (Gölpınarlı-Boratav, Akt. Ocak, 1983:90);

*Öt benim sarı tanburam,
Senin aslın ağaçtandır,
Ağaç dersem gönüllenenme,
Kırmızı gül ağaçtandır.*

*Ali Fatma'nın yarı,
Ali çekti Zülfikar'ı,
Düldül atının eğeri,
O da yine ağaçtandır.*

Bu manzumeyle, Dede Korkut Hikayeleri'ndeki Kazanlı Uruz'un ağaca hitaben şöyle seslenmektedir.

*Ağaç ağaç dir isem erilenme ağaç,
Mekke ile Medine'nin kapusu ağaç* (Dede Korkut Kitabı:21,).

Ahmet Yağar Ocak, tarih boyunca "ağaç" ve "evliya" arasında kurulan ilişkiye de dikkat çekerek, ağaç yanlarında bulunan mezarlıklar ve evliyalar arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır (Ocak,1983:93):

*Bazı ağaçların yalnızca bir türbe yanında bulunmaları onlara kutsallık verilmesine neden olmuştur. Bu durumda ağaç yanındaki türbe gerçektir.

*Ağacın yanındaki mezar, zaten eskiden beri kutsal olarak kabul edilen ağacın kutsallığı ile zamanla kutsallık kazanarak türbe kimliğine girebilir. Oysa başlangıçta hiçbir özelliği olmayan bir mezardır.

*Bazı ağaçların yanında hiç türbe olmamasına rağmen kutsal sayıldıkları görülmektedir. O halde bu durum, şöyle yorumlanabilir: Ya orada eskiden bir türbe vardı ya da bir evliyanın ruhunun ağaçta yaşıyor olmasıdır.

Bugün, Tunceli, Adıyaman, Elazığ'daki Kızılbaşlar arasında, tek olan meşve ve ardıç ağaçlarını ziyaret etmek, ayin yapmak, ağaç dallarına dilek çaputları asmak yaygın pratikler olarak varlığını sürdürmektedir. Ağaçlardan, yağmur duası, çabuk evlenme ve hastalıkların sağaltımı gibi nedenlerle medet umulmaktadır (Ocak, 2000:135-137). Ağaç üzerine yapılan bu pratik ve inanışları da "ağaç kültürü"ne bağlamak olasıdır.

Ate kültürüyle ilgili olarak ilkel toplumlardan günümüze de inen sayısız efsane söylenmiştir. Tüm inanışlarda, dinlerde, ateşin izi ve etkinliği görülmektedir. Ateşin sembolize eden tapınaklar yapılmıştır. Kısacası ateş, insan yaşamının parçası, tarihi koruyucusu sayılmıştır.

Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onda kutsal ve temizleyici bir güç görüyorlardı. Altaylılar ve Yakutlar ateşin teki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha "ot izi" adını vermektedirler.

Ateş yoluyla temizlenmenin ve böylece ateşe kutsal ve temizleyici bir anlam vermenin bir örneğidir de, yine Türkler arasında oldukça yaygın olan, hastalıkları, evleri, ölümleri "tütsüleme" uygulamasında görmekteyiz. Türklerde ateş ayrıca kehanet aracı olarak da kullanılmıştır. Öte yandan Türklerde ateş kültürünün, "aile ocağı kültürü" ile yakından ilgili olduğu da dikkate değerdir. Aile ocağı kültürü ise, çok büyük bir ihtimalle, "atalar kültürü" ile ilgilidir. İduk sayılan yerler, Türkler tarafından

korumaya alınmı ; bu yerlerin a acını ve ormanını kesmek, oralarda avlanmak yasaklanmı tır (Güngör, 2002, C.3: 263).

Her toplum ve inanç grubu, ate i kendine göre yorumlamaktadır. amanlı ı benimsemi Türklerin Tanrısı Ülgen, "...Gökten biri ak, biri kara iki ta getirmi . Bunlardan birinin üstüne ot ufalamı , öbürüyle vurunca otlar alev almı ..." aman Türkler ate i Ülgen'in getirdi ine inanırlar.

Eski Türklerde inanç sistemi üzerine yazılı kaynaklarda, su ve ate motifine ili kin pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan bazıları öyle özetlenebilir: Orhun Yazıtları'nda kutsal su kaynaklarından söz edilmektedir. Bu nedenle suların kirletilmesinden kaçınılır. Ça ataylarda gündüz akan suya girmek yasaktır. Cengiz Han, suya saygıyı yasalla tırır ve suya saygı Anadolu Türk boylarında da sürer (Avcio lu, 1995:356).

Bununla birlikte, su gibi güne ve aydan indi ine, yani gökten geldi ine inanılan ate de kutsaldır. Batı Göktürkler ate e büyük saygı gösterirler ve ate in temizleyici gücüne inanılır. Kırgızlar, "Ate en temiz eydir. Ate e dü en her ey temiz olur".derler. Altaylılarda ate i su ile söndürmek, ate e tükürmek, ate le oynamak kesinlikle yasaktır. aman törenlerinde "ate ana" ya kurbanlar sunulur ve u dualar okunur: "Sen ate anamız. Açları doyurdun, ü üyenleri ısıttın. Karanlık gecelerde bizi kötü ruhlardan korudun. Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun" (Avcio lu, 1995:356-357).

Bekta i menkıbelerinde en sık geçen amanist motiflerden biri ise "ate e hükmetmek" tir. Menakıbu'l Kudsiye'de anlatıldı ina göre, Köre Kadı adındaki Selçuklu kadısı, Baba İlyas'ı tahrik ederek ondan bir keramet göstermesini ister. Köyün ortasına büyük bir ate yaktırarak müritlerinden birkaçının bunun içine girmesini, yanıp yanmayacaklarını görmek istedi ini belirtir. Bu talep üzerine ileri gelen müritlerinden Oban, eyhten izin isteyerek ate in içine girer. Fakat ate onu yakmaz ve ne yana yürürse orada ate söner (Ocak, 1983:117).

Anadolu' da a aç kültürünün kalıntıları hala ya amaktadır. Dört yol ile Çay arasındaki "Cennet Ana" adlı yerde bulunan a aç hasta çocuklara öptürülür. Tahtacı kadınlar a aca sarılıp kısırlıklarından kurtulmaya çalı ırlar. Yörük boylarında ise, kutsal sayılan a açların yanında uzanılmaz (Avcio lu, 1995:359). Anadolu'nun pek çok bölgesinde, a açlardan deva isteme, dileklerinin gerçekte mesi için çaputlar ba lama gibi pratiklere de sık sık rastlanmaktadır.

En çok avcılıkla geçinen toplumlarda görülen hayvan kültürü, hayvan ile insan arasındaki dinsel ve büyüsel bir ili kinin çevresinde toplanmı tır. Bu toplumlarda hayvanlar büyük bir önem kazanmı , bu önem giderek kutsal bir niteli e bürünmü tür.

Hayvanlara dönük ibadetin tipik örneklerinden biri ayı kültürüdür. Ayının içinde kutsal bir varlı ın oldu u inancı ayı kültürünün do masına neden olmu tur. Ayıyı öldürmekle kutsal varlı ın özgürlü üne kavu aca ina inanılır. Ayı kültüründe, onun insanlara benzeyen bir atadan geldi i inancı vardır (Örnek, 1988: 96).

amanizm'e göre, ayı, orman tanrısının ruhunun simgesidir. Adının söylenmesi tabudur. amanistler onun adını anmaktan korkarlar. Eski Kıpçaklar ayıya "aba" baba demi lerdir. Günümüzde Karao lan veya Kocao lan diye anılmasının nedenleri, belki de adının tabu oldu u dönemlerden kalmadır (Hassan, 1986: 110).

amanlarda Hayvan-Atayı temsil eden tören elbiseleri kutsaldı. Bunlardan biri de Ayı-Ata elbisesiydi. Di er iki elbise de Geyik-Ata ve Kartal-Ata elbiseleriydi. Ayı tipi elbiseler daha çok Kuzey Sibiryaya ile Kuzeybatı Sibirya'da görülmü tür. amanın elbisesi üzerine ayının muhtelif yerlerinden alınmı kemikler dikilirdi. Böylece aman kendisinin bir ayıyı temsil etti ini göstermek isterdi (Ögel, 1971: 37-38).

Geyik Türklerce kutsal bir hayvandır. Türk mitolojisinde, masalarda ve efsanelerde geyik motifine rastlanılır. Geyik, avcıları pe inden çekerek onları Kaf da ina götürür. Da yarılır ve geyik gözden kaybolur.

"Geyik de çekti beni kendi da ina" arkı ve masalının kökleri bu mitolojide yatmaktadır (Ögel, 1971: 25). Türk efsanelerinde daha çok di i geyik yer alır. Bu geyikler de tanrı ile ilgisi olan

di i tanrı veya di i ruhtur. Özellikle beyaz geyikler kutsaldır. Orta Asya'da o dönem beyaz geyikler ya amı tır. Aklık yani beyazlık Altay amanizm'inde ilahelere m7ösus bir renk olarak görülür (Ögel, 1971: 569-571).

Yakut, Altay, Kazak-Kırgız ve Ba kurt folklorunda, eski aman ayinlerinde kartal (hotoy, bürküt, karaku) çok önemli bir unsur olmu tur. Yakutların inançlarına göre karların ve buzların erimesi, ilkbaharın gelmesi, kartalın kanatlarını sallamasına ba lıdır (nan, 1995: 118).

amanlar ayinlerde Kartal-Ata tören elbisesi giyerlerdi. Onun tüylerini üstünde toplayan elbiseler kutsaldı. aman atasının eklini alırken bütün insani özelliklerinden kendini kurtarmı olurdu. Yakut Türklerinin inanı na göre, aman ayin sırasında temsili olarak göklere yükselirken onun kanatlarıyla uçardı (nan, 1995: 37).

Çok erken ça larda meydana gelen kurt kültü Orta Asya'nın ileri toplumlarında ve büyük devletlerinde silinmi

46). Altay çevresinde Tu-Yahtı'da açılan Göktürklere ait bir mezarda, ölünün elbisesinin üç kat oldu u görülmü tür (Ögel, 1991: 143).

IX. yüzyıl O uz boylarının defin törenlerinin de Göktürklerin defin törenleri ile aynı oldu u görülür. Ölüye ceket giydirebilirler, ku a nı ku andırır, yanına yayını korlar, eline de bir tahta kadeh tutturur, oturur halde gömerler. Ölü için kümbetler yaparlar, servetine göre at keserler, etlerini yerler, ba larını, derilerini, ayaklarını ve kuyruklarını sııklara asarlar. Öldürdü ü ki i kadar a açtan suret yontarlar, mezarının üstüne bırakırlar. Atların ölüyü cennete götürece ine, ki i suretlerinin de cennette ona hizmet edece ine inanırlar (nan, 1995: 178; Tanyu, 1980:48). O uz ve Kıpçak defin törenlerinde görülün; kurban atların derilerini sııklara asma adeti, bugünkü Altaylılar ve Yakutların at kurban ederek yaptıkları törenlerde ayinin en önemli ögesini olu turur (nan, 1995: 179).

Orta Asya'da Hunların ve Göktürklerin egemenli i devirlerinde, ilkel boylardan bazıları ölülerini tabutlara koyup a açlara asma larıdır. Bu adet Yakutlarda XVIII. yüzyıla kadar devam etmi tir (nan, 1995: 180).

Eski Türklerde defin törenleriyle ve ölüer kültüyle ilgili en eski tören ölü a ı denilen törendir. Türkler ölülerine a vermeyi en önemli vazife saymı larıdır. İkça larda a do rudan do ruya ölüye verilir; yani mezarına koyulur veya dökülmü . Kültürlerin geli mesiyle bu töre ölünün ruhuna kurban sunma eklini almı tır. Eski Türklerin defin törenleriyle ilgili gelenekleri kamların defin törenlerinde korunmu tur: Ölüyü defnettikten sonra eve dönüp yeme e, içmeye ba larlar. Sonra mezarın sa tarafına ate yakıp ölü için kesilen hayvanların kemiklerini yakarlar. Ate e rakı serperler, yemek atarlar. Ate tanrısının bu rakı ve yemekleri ölüye ula tıraca ma inanılır. Ölü a ma katılanlar mezarın etrafını üç defa dola ırlar. Eve döndükten sonra yine yeme içme olur. Yeme e ba lamadan önce Umay anaya, evin hamisi olan ruhlara saçı saçılır (nan, 1995: 186). Ka garlı Mahmut; ölüyü gömdükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen bu yeme e “yo ” adı verilir, der (Divanü Lügat-it Türk Tercümesi III, Yo maddesi, 1985: 143).

Yas törenlerinde kurban sunma, sadece ölüm kar ısında arınma amacıyla yapılmaz. Göktürk toplumunda ölüm, kurban aracılı ıyla, bir kut tören- ölen havasına bürünmekte, bereketin simgesi olmaktadır. Bu törende aynı zamanda gelecekteki evliliklerin de temeli atılır. Kızlar ve erkekler zengin ve süslü giysilerle mezar ba ma giderler. Erkek kızı be enirse törenden sonra kızı ailesinden ister. Ayrıca, kom u budunlar ölü sahibine arma anlar sunarlar. Göktürklerin yas törenleri ile ilgili bilgileri Kül Tigin ve Bilge Ka an yazıtlarında bulabiliriz (Divitçio lu, 1987: 97).

Eski Türklerde yas tutanların ba ıra ça ıra a ladıklarını Çin kaynaklarından ö reniyoruz. Orhun Yazıtları'nda da yas törenlerinde Göktürklerin; saçlarını kulaklarını keserek feryat ettikleri anlatılır. O uzların yas adetleri Dede Korkut hikayelerinde; feryat ederek a ladıkları, yüzlerini parçaladıkları, saçlarını yoldukları, karde lerin akları çıkarıp karaları giydikleri ekinde tasvir edilir (nan, 1995: 195-196).

Türkler arasında matemlerde saç kesme adeti de görülür. Ölenin karısı veya yakını saçlarını keser. Çok yaygın bir adet olarak, ölünün bindi i atın kuyru u ve yelesi kesilir. Bu adete, Eski O uzlar slam dininin kabulünden çok sonra bile uymu larıdır (nan,1995:198). Matem alametlerinden biri de elbiseyi ters giymektir. Kırgız-Kazakların bazı boylarında kadınlar a it söyleyip a larken ters oturup, elbiselerini de ters giyerler. Bu adet, XIV. Yüzyılda Anadolu'da da görülmü tür (nan, 1995: 199). Bugün Anadolu'da ya mur törenlerinde de elbiseyi ters giyme i lemini görmek mümkündür.

2. Sihir ve Büyü

Büyü konusunda uzun yıllar boyunca ara tırmalar yürüten Frazer'e göre büyüün dayandı ı temel dü ünceler iki gruba ayrılmaktadır: Bunlardan ilki, “*Benzer benzeri meydana getirir ilkesi*”, ikincisi ise, “*Varlıklar, fiziksel temas ortadan kalktıktan sonra da uzaktan birbirlerini etkileyebilirler ilkesi*” dir. Birinciye “homeopatik” ya da “taklit büyüü”, ikincisine ise “kontajiyöz” ya da “temas büyüü” denilmektedir. Taklit büyüü i lemlerinde en sık görülen pratikler, yakma, kesme ve parçalamayla ilgilidir. En sık da ölümü üstlenen ki inin resmi a açtan, çamurdan, balmumundan vb. yapılmı figürü yakılmaktadır. Örne in, Peru yerlileri ho lanmadıkları ya da korktukları birinin ya ve tahıldan olu an bir karı ımdan yaptıkları resmini, o kimsenin geçece i yol üzerinde yakarlar ve buna

da o kimsenin ruhunun yanması derler. Temas büyüünün özünde ise, birinin saçına, tırnağına, kirpiğine, diğine ya da elbiselerinden bir parçaya sahip olan kişinin, o kimse üzerinde olumlu ya da olumsuz güçlere sahip olması yatmaktadır (Frazer, 1954, Akt. Örnek, 1988:141-144).

amanizm inancına göre, amanların temel görevlerinin ve özelliklerinin sihirden ve büyücülük olduğu da bilinen bir gerçektir. Bunun nedeni Ohlmarks tarafından açıklanmaktadır; Sibiryaya ve Orta Asya gibi iklimi sert olan yerlerde ve genellikle doğaya hükmedememenin ilkel insanlarda tepkilere yol açtığı görülmektedir. Bu tepkiler özellikle hassas bünyelerde ortaya çıkmakta ve bu kişiler sihirden din adamı görevini yüklenmektedir. Te bu sihirden böylesi yerlerini amanlara bırakmışlardır (Ohlmarks, 1966:208-213, Akt. Ocak, 1983:98).

amanlar hastaları tedavi ederken, onların kötü ruhlarla nasıl savaştıklarını ve nasıl hasta olduklarını temsil eden ayinler, soyut ritüeller ve simgesel işlemler yaparlar. Levi-Strauss, bu tedavi biçimini, köy, kabile, klan ve topluluğun önünde yapıldığı için hem hasta hem toplum hem de aman açısından bir psikanaliz süreci olarak yorumlamaktadır. Aman bir psikanalist gibi, hastalığa neden olan durumun ya da andığı ilk anı, yani geçmişi ya antıya dönüp o anı tekrar yaşatarak psikolojik arınmayı amaçlamaktadır. Böylelikle psikolojik kökenli hastalıklar sağaltılmaktadır (Levi-Strauss, 1993:51, Akt. Kaya, 2001:213).

Bütün bu arkaik inanç biçimlerinin ve pratiklerinin bugün, ruhsal sorunların sağaltımı amacıyla kullanılan yöntemlerden biri olan “psikodrama”nın ve hem bir sağaltım aracı olan hem de sanatsal performansı içeren bir doğaçlama tiyatrosu türü olan “play-back” tiyatrosunun kökenine ilişkin ipuçları vermektedir.

Büyünün amacı olumlu da olabilir olumsuz da olabilir. Örneğin, ak büyü ya da mur ya da dırmak, ekinleri büyütmek, avı bereketli kılmak, düşmanı öldürmek gibi kötülükleri önlemek, eytanı kovmak vb. sağaltım için bazı dualar okunarak yapılan uygulamalardır. Kara büyü ise, bir kimsenin başına felaket ya da ölüm getirmesi beklenen uygulamalara verilen addır (Tezcan, 1996:120-121).

insan boyları, hayvanların insanda olmayan üstün güç ve yeteneklerinden yararlanmak için çeşitli yollar denemiştir. Özellikle de, hayvanların belli organlarının geleceği bilme gücü olduğuna inanmışlardır. Bu organlar, genellikle başırsak ve kürek kemikleridir. Çin kaynaklarına göre, anası hastalanan Hun kralı, başırsaklara bakarak çare arar. Attila, Fransa’da başırsakla sonuçlanmayan 451 yılı savaşlarından önce, falcılardan savaşın sonucunu öğrenmek ister. Falcılar, kurbanların başırsaklarını ve kemiklerini inceleyerek kötü haberi verirler. Mısırda Memluk Türkleri de iyi ve kötü olayları kürek kemiğinden öğrenirler. Cengiz Han, koyun kürek kemiğine danımadan hiçbir sefere çıkmaz (Avcıoğlu, 1995:373-374).

Günümüzde sıklıkla rastlanan, okunmuş pirinç, tuz, şeker ya da benzeri maddelerin yenilmesi, yutulması, muskaların giysilere iliktirilmesi, duaların yazıldığı kolyelerin, yüzüklerin takılması vb. inanmaların birer “temas büyüü” uzantısı olabileceği de düşünülebilir.

3. Falcılık ve Kehanet

Falcılık amanizm’in başlıca öğelerinden biridir. Fal Eski Türkçe’de “ırk” kelimesiyle ifade edilmiştir. Bugün bu kelime “ırk bakmak” fal bakmak anlamında Anadolu’da da kullanılmaktadır. Falcılar, fal açmak için kullandıkları nesneye göre; yogruncu, kumalakçı, ırımçı gibi adlar alırlar (nan, 1995: 151-152).

amanistlerde, Müslüman Türklerden Kırgız-Kazaklarda ve Nogaylarda en meşhur fal kürek kemiğidir. Kürek kemiğinden falından Nogay hikaye ve destanlarında çok söz edilir. Başkurtlarda, Altay ve Yakut amanistlerinde kürek kemiğinden falı yaygındır. Kırgız-Kazaklar kürek kemiğine çok saygı gösterirler, kırmadan köpeklere atmazlar. Destan ve hikayelerinde, kürek kemiğinden falı motifine rastlanır (nan, 1995: 153-155).

Kürek kemiği ile fal açtırmak isteyen kişi, bir kürek kemiği bulur. Bu kemiğin kaynatılmaması gerekir. Falcı (kam) kemiği ateşte kızdırdıktan sonra, eline alıp ince tarafından tutar. Kemikte

Çizgiler, noktalar, çatlaklar belirir. Falcı, bu beliren ekillere göre yorumunu yapar. Falcılık bilim adamları elinde geli mi , Arapça "ilm l kelf" risalesine konu olmu tur. Türk göçebeleri arasında a ık kemi i ile fal açmak adeti de vardır. Yapılacak i in hayırlı

da u yanıtı alır: “Ben insan de ilim. Ben yaradan tanrıyım. Babasız bir insana ad verdim” (Ocak, 1983:112).

6. Bayram- Tören ve Ayinler

Uraz, bayramların, salgın hastalıklar, kıtlıklar ve büyük zelzeleler sona erdiği anda, savaşlardan zaferle çıkıldığı anda, sınırları denilen avlar bakiyle bittiğinde, yılbaşılarında, meyve mevsiminde ve halkı ilgilendiren büyük bayramlar bozulduğunda yapıldığını belirtmektedir (Uraz, 1994:238).

Altay Türklerinin tanrılar adına yaptıkları bayramların en büyüğü Ayzıt Bayramı'dır. Bu bayramlar iki mevsimde yapılırdı. Yazın yapılan bayram törenlerini akı amanlar idare ederdi. Ormanda yapılan bu törende beyaz elbise giyilirdi. Bu törene kadınlar katılmazdı. Kışın yapılan bayram törenlerini ise kara amanlar idare ederdi. Bu törende amanlar siyah elbise giyerlerdi. Kış törenleri evlerde yapılırdı ve kadınların da katılımına açık olurdu (Uraz, 1994: 239).

Bu bayramlardan bir diğeri ise, Üzütlü Bayramı'dır. Diğeri adıyla ruhlar bayramı olarak tanımlanmaktadır. Bedenden ayrıldıktan sonra “süne” denilen ruh, baki bir dünyaya gider. Orada süneyi Erlik'in bekçisi olan ölüm ruhu Aldacılar karılırlar. Aldacılar her yeni ölünün çoktan ölümü yakınlarından birinin ruhudur. Süne ile Aldacılar bir süre dolaşır. Çocuk Süne'si yedi, yeti kinlerin Süne'si kırk gün böyle dolaşır. Bu süre içinde ölü çıkan evde çeşitli tabular varlık gösterir. Bu eve aman girmez. Bir hafta, ölü çıkan evden dı arıya e ya verilmez. Dı arıdan da alınmaz. Kırk gün sonra ölen kimsenin akrabaları “Üzütlü Bayramı” yaparlar. Bu bayramda, hayvan kesilir, eti ile sofralar kurulur ve ihtiyarlar yüksek sesle dualar okurlar (Uraz,1994: 240-241). Altaylılara göre ölüm iki nedenden olur. Bunlardan biri, Erlik' in açgözlülüğü, ikincisi ise Ülgen'le Erlik'in birlikte aldıkları karardır.

Törenlerin en önemlilerinden biri ölümler için yapılandır. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra, baki bir aleme gideceğinden, orada o ruhu taşıyan insanla buluşarak dünyada ya adını gibi ya ayacıma ya da ruhun baki bir bedene girerek ikinci kez dünyaya geleceğine inanılırdı. Bu nedenle, ölen kimse e yalarıyla, silahları, atı ve en yakın dostları ile gömülürdü. Ölümler genellikle toprağa gömülürdü; fakat, ölümleri suya atan, yakan, köpeklere yediren ağırlıklar altına koyan ya da açkavuna sokan boylar da bulunmaktadı. Yakutlar, ölene en iyi elbiseyi giydirir, tabutuna bir çakı, bir çakmak taşı, kav, yağı, et gibi öbür dünyada gerekecek e yaları koyarlardı.

Sümerlerin inancına göre, ruh insandan ayrılınca uçar, yeryüzünde dolaşır. Bu ruha “Edimnu” denirdi. Eğer ölü geç gömülecek olursa, Edimnu kötü ruh haline gelir, hortlayabilirdi. Bunu önlemek için ise, ölünün hemen gömülmesi gerekirdi (Uraz, 1994: 226-227).

7. Tenasüh (Reincarnation, Metempsychose) inancı

Genel bir tanımla, öldükten sonra insanın ruhunun baki bir bedene girerek hayatını sürdürebilmesi olarak tanımlanabilen tenasüh inancı, eski dünyanın farklı yerlerinde farklı biçimlerde kabul gören bir inanç biçimidir. Bununla birlikte, insan ruhunun insana, hayvana, bitkiye veya cansız bir varlığa göç etmesi gibi çeşitli biçimleri olan bu inancın en hakim olduğu, en fazla inlenip geliştiiği yer Hindistan'dır. Budizm inancının temelini oluşturmaktadır.

Özellikle Bektaşilikte tenasüh inancı oldukça kabul gören bir inanıştır. Örneğin, Menakıb-ı Hacı Bektaşeli'de, öyle bir menkıbe nakledilir; Hacı Bektaşeli'nin eyhi Lokman-ı Perende'nin hacdan dönüşünü kutlamak üzere gelen Horasan erenleri, o zaman henüz çocuk olan Hacı Bektaşeli'nin kerametlerine inanmamaktadırlar. Bunun üzerine Hacı Bektaşeli, kendisinin aslında Hz. Ali'nin sırrı olduğunu söylemek zorunda kalır. Bu defa Horasan erenleri, Hz. Ali'nin biri alnında, biri avucunun içinde iki yeşil benini olduğunu söylerler. Hacı Bektaşeli, derhal alnını ve avucunu açarak yeşil benleri gösterir. Böylece, onun hakikaten Hz. Ali'nin sırrı olduğunu, yani Hz. Ali'nin Hacı Bektaşeli'nin bedeninde yaşadığını anlarlar (Ocak, 1983:133). Hz. Ali'nin de iki kalıplarda yaşadığını gösteren bu inancı vurgulayan pek çok nefes vardır. Pir Sultan Abdal'ın;

*Pir Sultan'ım şu dünyaya
Dolu geldim dolu benim*

*Bilmeyenler bilsin beni
Ben Ali'yim Ali benim*

*Kıtaları ile Kul Hüseyin' in
Balım sultan gerçek sırr-ı Ali'sin,
Müminlerin kanadısın kolusun,
Pirim Hüncar Hacı Bektaş Veli' sin,
Cansız duvarları yürüten medet.*

Kıtaları da örnekler arasındadır (Gölpınarlı-Boratav: 1991:98-99).

8. Yada Ta ı ve Ya mur Tılsımları

Avcıo lu, yada ta ının bazı hayvanların karnından ya da kafatasından yapıldı ını, ya mur, kar ya dırma ve fırtına estirme gibi sihirli güçlerinin oldu unu belirtmi tir (Avcıo lu, 1995:374).

Yada ta ı, Türk topluluklarında çok eski bir inanca konu olmu bir nesnedir. Bu inanca göre, Türk tanrısı Türklerin en eski atasına, istendi inde ya mur, kar ve dolu ya dıran sihirli bir ta arma an etmi tir. Yada, cada, yat denilen bu ta ın her dönemde Türk amanlarının (kam) ve komutanlarının elinde bulundu una inanılır. Yakutlar yada ta ına sata derler ve en kuvvetli sata ta ının kurdun karnında bulundu una inanırlar. Sata ta ına bir yabancınnın ya da bir kadının eli de di inde ta ın öldü üne inanılırdı (Örnek, 1988:162-163).

9. Havada Uçma (Levitation)

Bu motife ili kin yalnızca iki menkıbe bulunmaktadır. Bunların ikisi de Vilayetname-i Sultan ucauddin'dedir. Bu menkıbelerden ilkinde göre, sultan bir gün müritleriyle otururken aniden vecde gelip herkesin gözü önünde yerden yükselme ve bulutların üstünde bir süre uçtuktan sonra tekrar yere inmi tir. İkinci menkıbede ise, Sultan ucauddin kendisine bir koyun vermeyi reddeden sürü sahibine kızarak havalanıp uçmu ve bulutlara yükselme tir (Ocak, 1983:180).

Bu motiflere hem Budizm hem de amanizm inancında rastlamaktayız. Fakat "havada uçma" özellikle Budizm inancında görülen mistik yöntemlerden biridir.

Kaynakça

Turan, İrfan (1994), Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yayınları, Ankara.

Akarsu, Bedi (1988), Felsefe Terimleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Meydan Larousse (1971), Sözlük, C.6, Meydan Yayınevi, İstanbul.

Tezcan, Mahmut (1996), Kültürel Antropoloji, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Avcıo lu, Doğan (1995), Türklerin Tarihi, I. Cilt, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Hançerlio lu, Orhan (1993), Felsefe Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Ocak, Ahmet Yaşar (1983), Bektaşî Menakıplarında İslâm Öncesi İstanbul.

Hançerlio

- White, Brian (1993), A Five Minute to Inroduction to Budism, <http://www.budha.net>.
- Barthold, V. V. (1981), Mo ol stilasına Kadar Türkistan, (Hzr. Hakkı Dursun Yıldız), stanbul.
- ..... (1975), Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (1984), slamiyet'ten önce Türk Kültür Tarihi I, Ankara.
- Güngör, Harun (2002), Eski Türklerde Din ve Dü ünçe, Türkler, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kuzgun, aban (1993), Hazar ve Karay Türkleri, Ankara.
- nan, Abdulkadir (1991), Makaleler ve ncelemeler, C II, Ankara.
- ..... (1995), Tarihte ve Bugün amanizm, TTK Yayınları, Ankara.
- Hacalo lu, R. A. (1995), Türkmen ve Asur Kiliselerinde Okunan Türkçe lahî Metinleri, Türk Kültürü Ara tırma Enst. Yay., Ankara.
- Gumilev (1999), Eski Türkler, (Çev: D. Ahsen Batur), stanbul.
- Eröz, Mehmet (1992), Eski Türk Dini ve Alevilik Bekta ilik, TDAV, stanbul.
- Kaya, Muharrem (2001), Eski Türk nanı larının Türkiye'deki Halk Hekimli indeki zleri, Folklor/Edebiyat C.VII, S.25.
- Boratav, Pertev Naili, (1988), Halk Hikayeleri ve Halk Hikayecili i, Adam Yayınları, stanbul.
- ..... (1978), 100 Soruda Türk Halk Edebîyatı, Gerçek Yayınları, stanbul.
- Hassan, Ümit (1986), Eski Türk Toplumunu Üzerine ncelemeler, Varlık Yayınları, Ankara.
- Eberhard, W. (1942), Çin'in imal Kom uları, çev: Nimet Ulu tu ,Ankara.
- Divitçio lu, Sencer (1987), Kök Türkler, Ada Yayınları, stanbul.
- Tanyu, Hikmet (1980), slamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı nancı, A.Ü. lahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Gölpınarlı(Abdülbaki)-Boratav (Pertev Naili),(1991)Pir Sultan Abdal,Dergah Yay. stanbul.